

”Dei lukkelege øyane” i norsk folketradisjon. Ei motivgransking

av Jan E. Byberg
egibyby@online.no

Hovudfagsoppgåve i norsk
til Historisk-filosofisk embetseksamen
ved Universitet i Bergen
våren 1970

Internettutgåve 2009
ved Eldar Heide
etter avtale med forfattaren 03.12.2008

MERKNADER

1. Avstytingar

FFC: Folklore Fellows Communications
NFL: Norsk Folkeminnelags skrifter
NFS: Norsk folkeminnesamling
NMA: Norsk målførearkiv

2. Fotnotar

Når det er vist til eit verk av ein forfattar som i boklista er representert med berre eitt verk, er forfattarnamn, tittel, utgjevarstad og -år oppførde fyrste gong det er vist til verket, deretter berre forfattarnamn og "op. cit."

Når ein forfattar er representert med fleire verk, er forfattarnamn og tittel oppførde kvar gong, undertittel, utgjevarstad og -år berre fyrste gong. Heimelsmenn er oppgjevne allstad når dei er kjende.

3. Skrivemåten av irske namn og nemningar.

Irske namn og nemningar finn ein i litteraturen med eit utal av ulike skrivemåtar. Dei er her jamna etter verk som nyttar Standard Middle Irish når det gjeld eldre målformer. Nyirske namn og nemningar har eg ikkje kunna jamna etter rettskrivingsbøtene frå 1948, men eg har transkribert gælisk skrift til latinsk etter vanlege reglar. Stadnamna fylgjer rettskrivinga av 1948. Eg har valt å nytta dei irske namneformene (ikkje dei engelske). Namna på overnaturlige øyar i Irland fylgjer, utan omsyn til dei formene dei har i kjeldene, Seán O Súilleabháin: A Handbook of Irish Folklore, Hatboro, Pa., 1963.

"Dei lukkelege øyane"
i norsk folketradisjon

Ei motivgranskning

av

Jan E. Byberg

Hovudfagsoppgåve i norsk til Historisk-filosofisk
embetseksamen ved Universitetet i Bergen, våren

1970

I N N H A L D

I INNLEIING

1. Presentasjon av emnet.....	1
2. Føremålet.....	2
3. Arbeidsplanen.....	3
4. Utgreiingar om "Dei lukkelege øyane i norsk folketradisjon	5

II ANALYSE AV INNHALD OG MOTIV

1. Materialet.....	9
2. Innholdslement og systematisering.....	10
3. Innholdsanalyse:	
I. Tradisjon om eksistensen av overnaturlege øyar.....	12
A. Ikkje-episert tradisjonsstoff	13
a) "Historisk materiale" i form av notisar frå tida før ikring 1850.....	13
b) Redaksjonar og oppskrifter frå tida etter ikr. 1850.....	22
B. Episert tradisjonsstoff.....	27
a) "Tenk i tom".....	28
b) Oppedaga øyar.....	31
c) Andre.....	36
II. Tradisjon om sjøferd til (og vit- jing i huldregard på) overnatur- lege øyar.....	37
A. Vitjing på Uttrøst.....	38
B. Vitjing i huldregard på sjøen eller på Uttrøst.....	42
4. Avgrensing og relasjonar.....	55
A. Allegarden-segna.....	55
B. Halten-segna.....	58
C. Tradisjonen om underjordsfolket	73
a) Ålment.....	73
b) Samkvæmet med huldrefolket..	75
D. Opphavssegner.....	78
E. Stål.....	79
5. Oppsummering.....	80
6. "Dei lukkelege øyane".....	83
7. Oversyn over huldreøyar i norsk tradi- sjon.....	85

III VURDERING AV MATERIALET

1. Innleiande merknader.....	89
------------------------------	----

2. Terminologi	90
3. Omfanget av materialet.....	93
4. Kor pålitande er materialet?.....	98
Innleiing.....	98
a) Historisk-topografiske skrifter, skrivne eller utgjevne før ikr. 1850.....	101
b) Dei fyrste folkeminnesamlarane ...	104
c) Tilfang frå tidsrommet mellom ikr. 1850 og ikr. 1920	111
d) Oppskrifter frå 1920-åra og fram- etter.....	114
Oppsummering.....	118
5. Geografisk distribusjon, samlingsin- tensitet og frekvens.....	121

IV FOLKEDIKTING OG FOLKETRU

1. Innleiing.....	126
2. Kategoriar og definisjonar.....	127
A. Episert tradisjonsstoff	128
1) Memorat	129
2) Segner	130
B. Ikkje-episert tradisjonsstoff	133
1) Oppsummering.....	134
2) Trudomsgrunnlaget for segnene om dei overnaturlege øyane.....	136

V OVERNATURLEGE ØYAR I ANDRE LANDS TRADISJON

Innleiande merknader.....	144
1. Nordenlanda	
a) Danmark	147
b) Sverige	151
c) Færøyane	152
d) Island	157
e) Nordisk mellomalderlitteratur	159
2. Samisk tradisjon	161
3. Vest-Europa elles, bortsett frå dei keltisk-språklege områda	165
4. Keltisk tradisjon	
a) Bretagne	166
b) Cornwall	167
c) Wales	169
d) Skottland og Irland	175
I. Tradisjon om eksistensen av overnaturlege øyar	176
II. Sjøferd til overnaturlege øyar	186
III. Immrama-litteraturen	200
IV. Navigatio Sancti Brendani	203
5. Geografisk tradisjon i mellomalderen ..	210
6. "Dei lukkelege øyane" i gamletida og mellomalderen	212
Oppsummering.....	219

VI TRADISJON OG TRADERING

1. Tradersomgrepet	224
2. Opphav og spreiding: problemstillingar	227
3. "Dei lukkelege øyane" som arvegods	230
4. "Dei lukkelege øyane" som vandremotiv	231
5. Vandringsveggar I	233
6. Vandringsveggar II	242
7. Vandringsveggar III	249
VII OPPSUMMERING OG KONKLUSJON	256

VIII BIBLIOGRAFI

1. Det norske materialet	268
2. Bokliste	280
a) Oppslagsverk og bibliografiar	281
b) Tidsskrift og seriar med forfattar-tilvisingar	283
c) Annan litteratur	283

TILLEGG

Kart:	
I. Oversyn over dei overnaturlege øyane i norsk folketradisjon, og talet på belegg for kvar einstkild:	88
II: Oppskrifter og andre belegg distribuerte heradsvis og distriktvis. Nord-Noreg etter 121	
III: do., Sør-Noreg etter 121	
IV. Overnaturlege øyar i Irland s 178	

INNLEIING

1. Presentasjon av emnet

"Dei lukkelege øyane" gjev i sin norske målbunad minningar om både Insulæ Fortunatæ eller αι τῶν Μακαρῶν νήσοι i den antikke førestellingsverda og i mellomalderlitteraturen, og gullalderdraumar og naturmystikk i den romantiske og i den nyromantiske tidsalderen her heime. I dei romantiske straumdraga har folkeminnevitenskapen sitt fyrste opphav og derifrå har han fått sine fyrste tilskuvar. Den tradisjon me her skal behandla, vekte frå fyrste stund interesse; førestellingane om "Dei lukkelege øyane" vart snart eit omtykt motiv hjå romantikarane: Welhavens dikt "Alfeland" er eit døme på det. Frå fyrste stund vart den norske folketradisjonen sett i samband med dei klassiske motiva.

Med tradisjonen om "Dei lukkelege øyane" meiner me her truer på og førestellingar og dikting om øyar eller land til havs uti vest som til vanleg ikkje er å sjå for menneskeaugo eller dit vanlege menneske ikkje kan koma, og forteljingar om korleis menneske har vit- ja dei og er attkomme så dei kan fortelja om desse

fagre huldelanda, og om lagnaden deira som har vore der, eller korleis menneske ved magiske føregjerder kan løysa den trolldomen som desse øyane er under. Med same tyding som "Dei lukkelege øyane" nyttar eg her nemningar som huldreøyar, overnaturlege øyar; etter den mest kjende av dei i norsk tradisjon til dels òg berre utrøst som samnemnar for dei alle.

Slike førestellingar og motiv er kjende frå mange land og frå skiftande tider.

2. Føremålet

Denne studien har eit ålment og eit spesielt føremål.

Den ålmenne føreloga er at me med utgangspunkt i eit avgransa folkloristisk materiale vil freista å koma fram til ei forståing av kva krav til metode og tilnærming måte dette materialet set for at me skal få innsyn i dei livs- og vokstervilkår folketradisjon og folkedikting har, og ei fobståing av kva folketradisjon er.

Spesielt set me som føreloge for denne studien å gjeva eit samla oversyn over det norske tradisjonsmateriale som det har vore vanleg å setja i samband med "Dei lukkelege øyane" så langt det har vore råd å samla dette materialet, å jamføra det med tilsvarande tradisjon

frå andre land og frå andre tider, og såleis røkja etter kva samanheng det kan påvissast mellom det norske tradisjonsmaterialet og det frå andre land og folk, og på den måten få innsyn i dei vilkåra førestellingane og motiva har hatt for å leva i tradisjonen.

Samstundes skal denne studien ha karakter av ei materialsamling. Den finske folkloristen og religionsgranskaren Lauri Honko formulerer dei krav ein må setja til framlegginga av materialet slik:

Selten liegen die Forschungsverhältnisse so, daß das Material als vollständig betrachtet werden kann. Die einzige Forderung, die vorgebracht werden kann, ist folgende: das zur Verfügung stehende Material ist in extenso zu schildern. Auch jenen Traditionszügen muß keine befriedigende Erklärung findet oder die er aus dem einen oder anderen Grunde für weniger wichtig hält. Man kann nie im Voraus wissen, welchen Umstand sich für die spätere Forschung für wertvoll erweist. 1)

Eit innhaldsreferat kan likevel etter mi meining ikkje gjera same nytten som heilslege sitat; det kan aldri verta heilt objektivt i truskap mot tradisjonen; difor lyt tradisjonen sjølv få tala gjennom eit stort og representativt utval av materialet i heilsleg attgjeving.

3. Arbeidsplanen

Innhaldselement er grunnlaget for identifiseringa av materialet; difor trengst det fyrst ein motiv- og innhaldsanalyse. Den skal på den eine sida skilja ut det ma-

1) Geisterglaube in Ingermanland. FFC n:o 185, Helsinki 1962, s. 63f.

terialet som kan reknast til tradisjonen om "Dei lukkelege øyane", på den andre sida plassera tradisjonsmaterialet i samanheng med annan norsk folketradisjon.

Materialet femner om oppskrifter, notisar og redaksjonar frå tidsromet frå ikring 1590 til 1940, og består såleis dels av notisar i den eldre topografiske litteraturen, dels av litterære bearbeidingar frå andre helvta av 19. h. å., og dels av folkloristiske oppskrifter frå andre helvta av førre og fyrste helvta av dette hundreåret. Frå ein folkloristisk synsstad har ikkje alt dette materialet like stort verd, og det er difor naudsynleg med ei kjeldekritisk vurdering av materialet.

Den kjeldekritiske vurderinga er ein føresetnad for den formelle analysen, som i sin tur er utgangspunktet for ein analyse av tilhøvet mellom tradisjonsmaterialet og folketrua, og dermed mellom folketry og folkedikting. Dette tilhøvet er det turvande å ha klårt føre seg når ein vil sjå tradisjonen i ein større samanheng og drøfta opphav og vandringsveggar, mellom anna av di spreilings- og traderingsvilkåra er ulike for dei ymse tradisjonskategoriane.

Etter ei kartleggjing av den geografiske utbreiinga i tid og rom prøver me så å slå fast slektskapen mellom det norske tradisjonsstoffet og det som er kjent frå andre land og andre tider, eller å avgjera om det i det heile finst nokon slik slektskap.

På denne bakgrunnen vil me freista å få eit inntrykk av traderingsvilkåra innanfor det lokale miljøet og innan-

for eit større, internasjonalt miljø.

I siste instans må konklusjonen snarare verta ei vurdering av kva slag slutnader eit folkloristisk materiale tillièt oss å dra på grunnlag av visse metodar enn eit endeleg svar på spørsmålet om opphavet åt denne tradisjonen.

4. Utgreiingar om "Dei lukkelege øyane" i norsk folketradisjon

Trass i at Asbjørnsens Skarvene fra Udrøst har gjort den norske huldreøy-tradisjonen langt meir vidgjeten enn den plassen desse segnene har innanfor norsk tradisjon skulle tilseia, er det ikkje mange studiar som er gjorde på dette området. Til denne tid har såvidt eg veit ingen lagt fram eit samlande oversyn over det norske materialet. Dei få artiklane som er skrivne, ber òg merke av at forfattarane berre har kjent eit lite utval av tradisjonen; til dels må ein også seia at dei slutnadene forfattarane dreg, ofte verkar heller fjerrfengde. Alle framstillingane er komparative; og det slår ein at dei alle jamfører isolerte drag og motiv frå ulike land og tider på ein måte som gjev ein inntrykk av at alle notisar har same verde, og at ein notis, kvarhelst han er funnen, er representativ for ein heil tradisjon.

Dei viktigaste avhandlingane og artiklane som om-

handlar nordisk tradisjonsstoff om "Dei lukkelege øyane",
er desse:

1. H. F. Feilberg: Paradisminner og Paradishåb. 1)
Feilberg gjev her att innhaldet i førestellingar og dikt-
verk av meir eller mindre folkloristisk karakter frå al-
le verdsdelar; som kjennemerke nyttar han berre reint
ytre innhaldskriteria. Eit indiansk eventyr vert såleis
t. d. sett på line med ei fornaldarsaga; og alt material-
et vert nytta til å påvisa ei sams, ålmann-menneskeleg
paradisførestelling. Denne arbeidsmetoden høver vel med
den antropologiske retninga som rådde på den tida denne
studien vart skriven. Men Feilberg går heller langt når
det gjeld å pressa huldreøy-tradisjonen til å høyra sa-
man med paradisførestellingane eller førestellingane om
livet etter dauden. Som døme kan me ta karakteristikken
av Asbjørnsens forteljing Skarvene fra Udrøst. Feilberg
refererer dei fyrste episodane fram til Bergens-ferda,
og seier vidare:

Mere behøver jeg ikke at medtage af fortælling-
en. For den fattige Nordlænding er en bygager,
en jordhytte med mad og drikke i overflod noget
som Paradisets horlighed (s. 45).

Moltke Moe fekk aldri sett namnet sitt på serleg
mange tittelblad; men mange har aust or hans eineståande
kunnskapar både om folkedikting og om mellomalder-littera-

1) Prenta i Aarbog for dansk Kulturhistorie 1900, Køben-
havn 1900, s. 1-56

tur:

2. Såleis byggjer bolken om folketradisjonen i Nord-
land i Amund Hellands samleverk Norges Land og Folk 1)
på opplysningar frå Moltke Moe; det er sagt at Moltke
Moe fortalde og Helland stenograferte. Artikkelen er nær-
mast eit oversyn over den nord-norske tradisjonen om over-
naturlige øyar, samla under dei to underkapitla Utrøst-
sagnene (s. 512-17) og Sjøreisier til huldreøer (s. 517-
27). Moltke Moe peikar her på samanhengar med både klas-
sisk og keltisk tradisjonsstoff; han gjev att Sophus Bug-
ges teoriar om opphavet til Grimmismål på bakgrunn av
Utrøst-segnene.

3. Sameleis står Fridtjof Nansen i stor gjeld til
Moltke Moe for mellomalderleg og norsk tradisjonsstoff i
Nord i tåkeheimen 2), der Nansen freistar å syna at sog-
ene om vinlands-ferdene må vera ein del av den klassiske
og keltiske tradisjonen om "Dei lukkelege øyane". Nansen
er likevel på grunn av sitt føremål mest oppteken av den
reint litterære tradisjonen, og nyttar såleis ikkje mate-
rialet i ein folkloristisk samanheng.

4. Reidar Th. Christiansen er den einaste norske folk-
loristen som samstundes er ekspert på keltisk folketradi-
sjon. Etter kvart som Christiansen arbeidde seg djupare
inn i irsk språk og tradisjon gjennom sitt store arbeid i
Coimisiún Béaloideasa Éireann, har ein kome ifrå dei vil-
le gissingane om keltisk opphav til alle fenomen i folke-
tradisjonen som tyktest underlege. I det little oppsettet

1) Bd. XVIII Nordlands Amt, Anden del, Kristiania 1908,
s. 415-59

2) Kristiania 1911

Litt om nordlandsk folketradisjon ¹⁾ nemner Christiansen irske parallellar til Utrøst-segnene utan å gå noko inn på samanhengen der det tykkjast vera ein analogi. Men denne artikkelen har nærmast karakter av å vera ei helsing til det nyskipa tidsskriftet Håløygminne, og er ei oppmoding i fyrste heftet om at det må koma fart i samlarverksemda i Nord-Noreg.

5. Underleg nok finn ein bruken av analogi til provføring for samanheng hjå dei to danske folkloristane Bengt Holbek og Iørn Piø i deira bok Fabeldyr og Sagnfolk. ²⁾ Dette er serskilt underleg av di Iørn Piø i si bok Folkesminder og traditionsforskning ³⁾ steller opp dei kjeldekritiske krav ein folklorist må setja til sitt materiale. ⁴⁾

I kapitlet Sagn- og fabelande i Fabeldyr og Sagnfolk vert det såleis sett opp som det fyrste av "salighedsøernes fellestræk" at "øverne tilhører de døde" (s. 244), endå dette i høgaste grad er tvilsamt når det gjeld mesteparten av den irske tradisjonen, og i alle fall - som me seinare skal sjå - når det gjeld den norske tradisjonen.

6. Bengt Holbek har i tidsskriftet Skalk nr. 5, 1967 skrive ein artikkel med tittelen De saliges øer. Denne artikkelen i høgaste grad pålag dei same synsmåttane som dei me finn i det nemnde kapitlet i Fabeldyr og Sagnfolk.

På bakgrunn av og i tilslutnad til desse utgreiingane må ein sjå det føreliggjande arbeidet.

1) Håløygminne 1920, hefte 1, s. 12-26
 2) Købennavn 1967
 3) Dansk historisk fællesforenings håndbøger. København 1966.
 4) s. 26-37

II

A N A L Y S E A V I N N H A L D O G M O T I V

1. Materialet

Utgangspunktet for innhaldsanalysen er eit materiale frå eit geografisk område som femner om Noreg, Færøyane, Island, Sverike og Danmark. Det er på i alt 161 nummer.

Dette primærmaterialet er mykje heterogent; og innhaldsanalysen kan ikkje baserast på heile dette materialet.

Føremålet med innhaldsanalysen er å få eit oversyn over den tradisjonen som me finn i Noreg med tilknytning til førestellingane om "Dei lukkelege øyane"; difor vil 6 nummer frå Færøyane, 5 nummer frå Danmark, 1 nummer frå Sverike og 2 nummer frå Island verta utskilde og vurderte for seg, og så samanlikna med den norske tradisjonen.

Sameleis vil 5 nummer frå norrøn og annan gamalnordisk bokheim verta behandla under drøftinga av spreiding og traderingsvilkår. 17 nummer frå samisk tradisjon vil det vera rettast å behandla saman med annan ikkje-norsk tradisjon, av di dette materialet har eit anna språkleg, etnisk og i ein viss mon miljømessig grunnlag enn det norske.

Dei 125 nummer som då står att frå Noreg, er likevel

ikkje alle etter sitt innhald ein del av lukkeland-tradisjonen. Som det vil framgå av drøftinga under bolken Avgrønsing og relasjonar i dette kapitlet, glid dei ulike tradisjonsgruppene over i kvarandre utan klåre skiljeliner. Primærmaterialet omfatar såleis 17 nummer som etter sitt innhald høyrer heime i gruppa Samror med huldrefolket, og 18 nummer som soknar til gruppa Malten-segna.

Det står då att eit kjernemateriale på 90 nummer som på ein eller annan måte inneheld drag som gjer at dei kan seiast ha samband med tradisjonen om "Dei lukkelege øyane."

2. Innhaldselement og systematisering.

Den tradisjonen me her er interesserte i, vil me finna under ymse overskrifter i 3 register eller katalogar over norsk folketradisjon; sams for dei er det at systematiseringa går føre seg etter både innhalds- og formkriterium.

Etter NFL 12 1) vil det meste av materialet grupperast seg under E. Sagn og fortølling (s. 99), 2. overnaturlige væsener (s. 100), b. i vand (s. 102) under fylgjande punkt: /5/ Huldreland i sjøen. - Uttrøst, /6/ Folk som har vore på besøk der, /7/ Folkene der, deres sjøliv, og /8/ Om usynlige øer som mennesker har erobret. Ved ild. Historien om Grisen med jernringen i trynet. Christiansens bok er bygd opp etter systemet i arkivet i Norsk Folkeminnesamling i Oslo, men er noko forenkla. Inndelinga har fleire veiler

1) Reidar Th. Christiansen: Norske folkeminne. En veiledning for samlere og interesserte. Oslo 1925.

når ein ser henne frå ein systematisk synsstad: hovudoverskrifta høver nok; men overnaturlige væsener er det berre i ein liten del av denne tradisjonen, og aller minst kan ein seia at dei er i vand.

NFL 50 1) fylgjer same prinsipp, men byter om på rekkjefylgja, noko som fører til at nærskylde tradisjonsgrupper vert ståande langt ifrå kvarandre. Under Mytiske segner (s. 16ff) finn me som gruppe /21/ Ut-røst-segner, og under Historiske segner (s. 20ff) som gruppe /14/ Øyar, bundne og løyste, endå om det snautt kan vera tale om nokon historisitet i det heile i denne gruppa; snarare burde ho då vore oppført under Opphavssegner (s. 22f).

Den tredje katalogen, Reidar Th. Christiansen: The Migratory Legends 2) er ein segnkatalog avgrensa til eit tilfelleleg utval av "vandresegner". Her vil ein del av materialet kunna oppførast under nr. 4075. Visits to Uttrøst - The Blessed Islands - told as actual experience, like visits to fairy-dwellings (s. 75). Christiansen har likevel ikkje sett opp nokon incident-analyse eller gjeve opp ei einaste kjelde til 4075. Gruppe /8/ i NFL 12, Om usynlige øer som mennesker har erobret, er det ikkje reservert plass for i FFC 175; som kapittel VII vil syna, kan grunnen neppe vera den at dette ikkje er eit internasjonalt vandremotiv.

Av di dei tri katalogane sprikjer så mykje, og av

1) Svale Solheim: Register til Norsk Folkeminnelags skrifter nr. 1-49. Oslo 1943.

2) A proposed list of types with a systematic catalogue of the Norwegian variants. FFC Vol. LXX₁ n:o 175. Helsinki 1958.

di det systemet som Norsk Folkemnesamling nyttar til registrering på mange måtar ikkje dekkjer innhaldet eller or noko misvisande, vil eg ved innhaldsanalysen leggja ein annan inndelingsmåte til grunn. Det bør presiserast at inndelingane einast byggjer på innhaldselement, og at alle nummer i materialet førebels vert behandla som jamverdige.

Eg vil dela tradisjonsmaterialet i to hovudgrupper:

I. Tradisjon om eksistensen av overnaturlige øyar, og II. Tradisjon om sjøferd til (og viking i huldregard på) overnaturlige øyar.

3. Innhaldsanalysen

I. Tradisjon om eksistensen av overnaturlige øyar

Sams for det materialet som fell inn under denne hovudgruppa er at eksistensen står i sentrum for interessa. Såleis omfattar gruppa notisar og tru og førestellingar om at slike øyar skal finnast og kvar dei finst, og ymse slag provføring for at dette er sant. Gruppa femner òg om referansar til slike truer og førestellingar. Vidare femner ho om fråsegner om at slike øyar skal ha funnest, og i episert eller ikkje-episert form fråsegner og fortellingar om korleis det gjekk til at ei overnaturlig øy vart løyst frå maktene eller trolldomen som balt henne, eller kva føregjerder ein skal taka om ein vil gripa akutt inn og løysa trolldomen. Det syner seg at materialet

kløyver seg etter innhaldet i to grupper som svarar til den kløyvinga me ville få etter ein genre-analyse. På den eine sida får me ikkje-episert tradisjonsstoff i form av trudomsfråsegner, påstandar og fråsegner som referanseråme for episk forteljestoff, og ymse slag stutte notisar av refererande karakter. På den andre sida får me det episerte tradisjonsstoffet, og dette kløyver seg i to fast utforma typar med sers konstante innhaldselement. Me vil sjå på desse gruppene kvar for seg.

A. Ikkje-episert tradisjonsstoff

Den store skilnaden i kva slag materiale me har under denne gruppa gjer det naturleg å dela henne i to etter historiske kriterium. Eg set grensa ved 1850 som er eit rundt tal og som samstundes fell nokolunde saman med det tidspunktet då tradisjon om overnaturlige øyar for fyrste gong vart publisert som tradisjon, og kallar det som kjem før for "Historisk materiale i form av notisar frå tida før ikring 1850", og behandlar dette kronologisk, slik at me får ei framstilling av kor gamal og kor kjend tradisjonen er her i landet. Redaksjonar og oppskrifter frå tida etter ikring 1850 behandlar eg tematisk utan sideomsyn til kronologi.

a) "Historisk materiale" i form av notisar frå tida før ikring 1850

Den fyrste notisen om tradisjon om overnaturlige

øyar i Noreg finn me i Lofotens och Vestraalens Beskriffuelse av Erik Hanssen Schønnebel, frå 1591:

Her findes og et slags fugle, som mand kalder havheste, hvilke ieg tror visseligen at vere den fugl, som Plinius skriver om og kalder halcyon paa gresk, fordi navnet udtYES paa dansk af græsen, som mig er berettet, mener det havasen, hvilket vi kalde havhest. Denne fugel er ikke red for folk, men han setter sig hart op til baaden, og æder af alt det, som de udkaster. Hans maal er ligesom en hest naar han knegger, han er graa paa fierene, og er ikke aldeles saa stoer som en liden strandnæge, hans neb er som et maaseneb, oven paa nebbet hart hos ðynene ere to store huull, ligesom næseborrene paa en hest, og der skal være hans næseboer, han er ikke ædendes, der gaar en slem forgiftig lugt fra hannem, men der er ikke mange som vil røre ved hannem, men dersom nogen slaar ham med en aarelom, det er den store ende af aaren, saa at han ligger slet død paa havet, da kommer 2 andre af hans staldbrødre og river paa hannem med svart raab, jndtil saa længe han flyr sin kos bort med de andre. Mig er ogsaa udi sandingen sagt af gode og ærlige folk, at dersom mand vil gribe denne fugl levendes, og binde et lidet staaal paa hannem, da kunde de andre hans staldbrødre det kiende, og straxen merke at han haver staaal paa sig, og derfor forsamlere de sig omkring hannem, og river alle fierene af hannem, og dersom de ikke enda kunde faa jernet af hannem, saa rive de hannem selv i hiel og saa flye de bort. Denne fugel er ikke fierne fremme uden i mørkt veir, ellers holder han sig udi det vilde hav paa ðer, som ingen christen meniske kommer eller veed sig der af at sige. Mange mennisker ere udi denne mening, at denne samme havhest skal være en hulderfugl, og derfor kand han ikke fordrage staaal paa sig, thi dersom staalet kom paa det land som de ere, saa mene de at det samme land maatte blive aabenbaaret. Men jeg holder det for et fabell. Men det er vist og ofte forsøgt, at dersom mand binder staalet paa og slipper hannem saa løs, da river alle de andre fierene af hannem, og paa det sidste da river de ham slet ihiel, men hvorføre de det giøre, det maa gud vilde som alting veed. 1)

1) Prenta i Gustav Storm: Historisk-topographiske Skrifter om Norge og norske Landsdele. Christiania 1895, s. 207f. For full tittel på verket, sjå s. 269.

I 1676 kom det i Amsterdam ut ei lita bok med den lange tittelen Promodus e Norvegia, sive Descriptio Lofodiaz, omnium Nordlandiaz præfectuarum longe celeberrimæ accuratissima, autore Dieterico Brinckio. Her heiter det:

Incolæ Roestenses Japyga versus aliam ob-servârunt insulam, Wdroest dictam, duobus mil-liaribus circumscriptam, quæ accedente subinde mari undis obruta oculorum obtutui se quasi subducit, refluente autem sursum comparat. Ta-lem terram Norlandi Huldeland vocant. Jani Christiani, quondam loci præfecti Regii, hæred-es, ovum illic repertum anno 1658 ostentant gloriabundique jactitant. 1)

Den italienske prelaten Francesco Negri gjorde i 1664-65 vinterstid ei ferd langs norskekysten heilt opp til Finnmark. Dette er vel ei av dei merkelegaste turistferder nokon har gjort hit til lands. Ei skildring av denne ferda kom ut i Padova i året 1700 med tittelen: Viaggio Setentrionale fatto e descritto dal motto Rev. Sig. D. Francesco Negri da Ravenna. In Padova M.D. CC.

Her finn me i kapittel V denne skildringa:

I Nærø Præstegjeld er der en Ø, som ligger 80 italienske Mile eller 8 af disse lange norske Mile fra Land, og som kaldes Sklinden. Om denne forsikrer mig mange præster, dog ikke som Øienvidner, men efter troværdige Menneskers Udsagn, at den undertiden forsvinder for Tilskuerens Blikke, især hvis man særlig søger den. Der findes paa den nogle ubetydelige Fjeldtoppe, og ligeledes voxer der Buske og Smaatræer. Jeg vilde didud og se den, men man fraraadede mig det, fordi den, som de sige, er usynlig for den, som netop gaar ud paa at søge den. Og desuden vilde ingen paa denne Aarstid i en liden Baad vove sig ud paa et Hav som dette, hvor der intetsteds findes en Havn at ty til. Denne Be-

1) Her sitert etter Ludvig Daa: Italieneren Francesco Negris Reise i Norge 1664-1665. Historisk Tidsskrift 2. Række VI, Kristiania 1888, s. 130, merknad.

tragtning beroligede mit Sind; thi vel er min lyst til at se det mærkværdige meget levende; men ønsket om at bevare mit Liv endnu stærkere. Jeg nøier mig derfor med at omtale dette, uden at kunne bevidne det som sikkert.

Forudsat, at det er sandt, hvad der fortælles om Sklinden, saa kan Aarsagen maaske være en naturlig, men Djevelen kan maaske ogsaa her drive sit Spil paa to Maader. Enten viser han Billedet af en Ø, som da af Mangel paa virkelig Tilværelse igjen maa forsvinde, eller ogsaa, hvis Øen virkelig existerer, forhindrer han ved et Kogleri, at man faar Øie paa den. Jeg har hørt fortælle det samme om S a g n f l i s (sic), som er fire Øer længere nordover. 1)

Frå 1696 stammar Jomfrulands Beskrivelse udi slette Ronde-Rim etc. etc., av Roland Knudsen; denne skildringa vart likevel ikkje prenta før i 1802:

Hvorledes Jomfruland, af Havet overskygget, Ved Underjordens Folk er første Dag bebygget Og siden ligget skjult i mange gode Aar, Der er en gammel Sagn i Bøggelavet gaæer.

Det af søfaren Mand er kaldet Landet Gode, Men som i fordam Tid tre Jomfruer der boede, Som deres Jomfrudom betroede ingen Mand, Da det og efter dem blev kaldet Jomfruland. 2)

O. A. Øverland opplyser i si bok Fra en svunden tid at

sågnene om Jomfruland og huldrelandene paa vestlandet er først optegnede af en orlogsgast ombord paa Høienhald 1711-14 (manuskript i Rigsarchivet).

Det ville ha vore over lag interessant å sétt nærare på originaloppskriftene; men freistnadene på å finna dei att i Riksarkivet no har di verre ikkje ført fram.

Øverland refererer desse oppskriftene slik:

- 1) Omsett av Ludvig Daa, op. cit., s. 85-158, sitatet her frå s. 129f
- 2) Topographisk Journal for Norge, 29. Hefte, Christiania 1802, s. 179-88, dei to fyrste strofene.

Ogsaa søndenfjelds har man Sagn om saadanne øer. 4 mile vestenfor Udsire kjender man saaledes en langstrakt ø, paa hvis singelkyst torsk og anden fisk gaar i store stimer, saa store, at sagnet i forrige aarhundrede vilde vide, at et enkelt skib fra Arendal paa en dag der havde fisket 6 læster. Vestenfor Lister ligger der en 4 mile lang ø, hvor de underjordiske har sine bosteder. Sydost for Jomfruland skal fremsynte mennesker stundom endnu se en større ø. 1)

Erich Pontoppidan omtalar òg overnaturlige øyar i

Første Forsøg paa Norges Naturlige Historie; men han mener det må vera kraken det dreier seg om. Det er tydeleg at han ikkje kjenner dei skriftene som er nemnde ovanfor:

Saavidt har jeg om dette allerstørste men hidindtil lidet eller intet bekiende Hav-Dyrgivet den Efterretning, som mig derom er forekommen. Nu vil jeg fremdeles melde, hvad kunde høre derhen, samt oplyses derved, saa og tiene til Stadfæstelse derpaa. Den ofte citerede IR. LUCAS DEBES melder i sin færøiske Beskrivelse adskilligt om hastig fremskinnende og hastig iægen forsvindende Øer, hvis Væsen ingen kunde forstaae sig paa, saa man ikke torde forundre sig over at Almuen, ja vel klogere Folk har holdt saadanne ustadige Eilanders korte Aabenbarelse paa de Steder, hvor man ved daglig Seilads vidste at ingen Skiær end sigø Eilande fandtes, for at være dievelske Phantasmata og Kogelspil af den Aand, der glæder sig ved menneskes Skade, hvilken og undertiden skulde befordres derved, at Søfarende Folk mene de see Land, hvor intet er, følgelig blive confuse, gjøre urigtig Gising og Misregning, som kande lede dem af fra deres Cours og siden i største Uleylighed.

*) /footnote:/ Om ustadige Øer eller Eilande see EVERH. HAPPELLII Mund. Mirab. Tom. I. Lib. IV. cap. 20, 21, og hos THORMOD. TORP. staaer et merkeligt Vidnesbyrd af samme slags, om en ligesom af Vandet i B r e i d e f j o r d paa Island fremkommende Øe. Annales notant,

1) op. cit., Kristiania 1888, kap. Alfelande, s. 1ff; sitatet her s. 2f.

emmersisse ex undis insulam quamdam vel rupes (An. 1345.) antea nunquam visas in sinu Islandia Breidafjordo. Hist. Norw. p. IV. L. IX. c. 8. p. 477. Skade er det, at han ikke melder, om den blev der bestandig.

Mange Søefarende, særdeles her i Nord-Seen, berette det samme om hine hastig forsvindende Tegn til Land, hvor intet er, og da de naturlig flydende smaa Øer paa ferske og næsten stillestaende Vande, som jeg i P.I. Cap. 3 har vilst at være her i Norge og andensteds, umuelig kunde ventes at holde ud paa det brusede Hav, som bryder og knuser de stærkeste Skibe, saa synes dem, der er ingen anden Udflugt end at give Dievelen skyld for dette saavel som alt andet Ont. Men da man, efter den sande Regel, ikke maa gjøre et Skarn Uret eller give ham skyld, hvor han ikke har den, saa tænker jeg, den Dievel der i en hast gjør flydende Øer, er ingen anden end hiin omtalte Krake, hvilket nogle Søe-Folk ogsaa kalde

Søe-Draulene, det er Søe-Trolden. Hvad som bestyrker mig i disse Tanker, er efterfølgende Tildragelse, anført af den veltjente Svenske Physico, Hr. URBAN HIERNÉ i hans Korte Aaledningen til Athskillige Malms og Bærgarters Eftersørgelse, pag. 98. Efterretningen selv er ellers fra Baron CARL GRIPENHELM, General-Directeur ved Land-Maalers-Contoiret, og lyder summariter saaledes: "I Skiarene (ved Stockholm) seer man undertiden nogle Land-Kiendinger, som ellers ikke sees, og undertiden synes de at ligge paa et andet Sted. BUREUS har sat samme Øe paa Korte. Bønderne, som kalde den Gumarsøe, sig, at den sees ikke altid. Den ligger i det store Farvand, men jeg har aldrig fundet den. En Søndag, da jeg var ved Skiaren, for at tage dens Grunder, kændede det sig, at jeg paa et Sted fik at see 3 Spidser paa Havet, da blev jeg ilde til mode, og meente, at jeg i Glemme havde gaaet dem forbi. Jeg kaldede Bonden og spurde om Gumars-Øre, men da Bonden kom fik man intet mere at see. Bonden sagde, det var ret nok, og spaaede en stor Storm eller megen Fisk &c." Saavdt Hr. GRIPENHELM. Hvem seer ikke her foruden vidløftig Application, at den snart synlige, snart forsvindende Gumars-Øre med sine Spidser og Spaadom om Fisk, maa være, og efter al optænkelig Muelighed, ikke kand være andet end Kraken, Kرابen eller Sæhorenen, aret ufortient af

BUREO med at tegnes paa hans Søe-Kort, som en fast Grund, da dette Udyr formodentlig der har havt sit sædvanlige Tilhold, og ofte er fremkommet af Dybet blant Skiarene. Hvad den lettroende OL. MAGNUS in Hist. Septentr. Lib. XX cap. 25. skriver om Hvalfisken saa store, at man anseer deres Ryg for en Øe, paa hvilken man kunde ligesom gaae i Land, tænde Ild og forrette adskillig Gierning, er en aabenbar Fabel og latterlig Diigt. 1)

Frå 1763 har me ein notis (fotnote) av Gerhard Schøning om Utrøst:

Rest er et lavt Land, om hvilket man derfor har den Sagn i Nordlandene, at det tilforn har staaet under Vand, eller været blandt de skulte Lande, Huldere-Landene kaldede, som ei sees, uden sieiden og i visse Tilfælde, af hvilket Slags Lande de foregive, at der endnu ligger eet i Syd-Syd-Vest fra Røst, om jeg ret erindrer, Utrøst, kaldet, hvorom J. Ramus og lidt mælder i sin Outinus & Ulysses, pag. 114. 2)

I Thaarups Magazin omtalar I. C. Berg Utrøst såleis:

Herunder Landet er et skient Kobbeveide med hvide Kobber. Uden for Røst ere store Fjælde, nemlig Storfield, Stafne, Evnyken &c. men Nordvest for Røst skal findes en stor Øe, som kaldes Utrøst, udi Circumferance af to Mile; men er saa lavt Land, at det kan ikke beboes. efterdi Landet udi Flod overløber med Vand. Skibene, som reise til Finmarken og Rusland, ere her varsomme, at de kunne faae Meed og Kiending af Landet, men dog ikke komme det for nær, at de ikke af Strømmen skulle hensættes i Mosken. 3)

- 1) Erich Pontoppidan: Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie. Anden Deel. Kiøbenhavn 1753, s. 345-48.
- 2) Gerhard Schøning: Beretning om den Venetianske Edelmands Petri Qvirini Skibbrud og Ankomst til Øen Røst i Nordlandene A.o 1432. Det trondhiemske Selskabs Skrifter. Anden Deel. Kiøbenhavn 1763, s. 123f fotnote.
- 3) I. C. Berg: Om Maal- eller Moskøstrømmens Beskaffenhed. Thaarups Magazin, Bd. II, Kiøbenhavn 1802-03, s. 426.

